

Н.І. Гражевська, д-р екон. наук, проф.

ЕВОЛЮЦІЯ ТЕОРЕТИЧНИХ ПІДХОДІВ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

У статті проаналізовано еволюцію теоретичних підходів до дослідження конкурентоспроможності національної економіки. Обґрунтовано висновок щодо формування нового, багатофакторного підходу до визначення сутності, основних чинників та напрямів управління конкурентними перевагами націй. Доведено, що зазначений підхід повинен бути покладений в основу управління конкурентними перевагами національних господарських систем.

Article concludes an analysis of the evolution of theoretical approaches to the study of national economic competitiveness. The conclusion is substantiated concerning the formation of new multivariate approach to determine the nature, the major factors and areas of competitive advantage of nations. It is proved that the mentioned approach should be the basis for competitive advantages of modern economic systems.

Ключові слова: *теорія конкурентоспроможності національної економіки, методики оцінювання конкурентоспроможності національної економіки, рейтинг глобальної конкурентоспроможності, традиційні та новітні чинники підвищення конкурентоспроможності національної економіки.*

Keywords: *theory of competitiveness of national economy, methods of evaluating the competitiveness of national economy, global competitiveness ranking, traditional and modern factors that increase the competitiveness of national economy.*

Високий динамізм змін та невизначеність траєкторії еволюції світогосподарської системи в умовах сучасної фінансово-економічної кризи посилюють інтерес дослідників, національних науково-дослідних центрів та впливових міжнародних організацій до проблем конкурентоспроможності національної економіки, які безпосередньо пов'язані з вирішенням стратегічних завдань, а саме: забезпеченням сталого соціально-економічного розвитку та високого рівня життя населення країн світу. Незавершеність теоретичних розробок у цій галузі породжує численні дискусії щодо сутності та провідних чинників конкурентоспроможності національної економіки, оцінювання їх вагомості та методики відповідного рейтингування країн. За цих обставин важливого значення набуває висвітлення еволюції теоретичних підходів до дослідження конкурентоспроможності національної економіки та виявлення найважливіших змін, які відбулися в цій царині, що і визначило мету пропонованого дослідження.

Аналіз творів вітчизняних та зарубіжних дослідників засвідчує, що теорія конкурентоспроможності національної економіки еволюціонувала протягом багатьох століть. Її фундаментальні засади були розроблені в творах класиків політичної

економії А. Сміта, Д. Рікардо, Дж. Ст. Мілля та ін. Йдеться про концепцію абсолютних та відносних переваг у міжнародній торгівлі, згідно з якою відмінності у продуктивності та якості праці розглядаються як провідний чинник конкурентних переваг певної нації [3]. Важливо зауважити, що зазначений підхід знайшов емпіричне підтвердження у ХХ ст. у дослідженнях Д. Макдугала, який в 1951р. зіставив продуктивність праці та показники експорту Великобританії і США за 1937 р.

Новий етап у розвитку теорії конкурентоспроможності національної економіки розпочався у першій половині ХХ ст. У цей період відомий австро-американський економіст Й. Шумпетер обґрунтував ключове значення інноваційної діяльності для економічного розвитку [4], а лауреат Нобелівської премії Р. Солоу довів фундаментальну роль технологічних новацій та ноу-хау для економічного зростання [9].

Новий поштовх дослідженню проблем конкурентоспроможності національної економіки був зумовлений інтенсифікацією глобалізаційних процесів у другій половині ХХ ст., запровадженням новітніх інформаційних технологій та формуванням нових можливостей у сфері емпіричних перевірок висунутих гіпотез. У 1965 р. американські дослідники Р. Фармер і Б. Річмен здійснили першу спробу кількісного визначення рівня порівняльної конкурентоспроможності національних економік на базі матричного підходу, що сприяло розробці сучасної методології рейтингування країн за цим показником.

Подальше вдосконалення комп'ютерних технологій сприяло значному розширенню можливостей математичного аналізу величезного обсягу статистичних даних і виявленню основних закономірностей, зокрема у процесі аналізу витоків конкурентних переваг національних економік. Формалізація і деталізація аналізу значної кількості факторів і показників надала нового поштовху для розвитку теорії конкурентоспроможності національної економіки. Результати відповідних досліджень і розрахунків знайшли відображення в рейтингах країн світу за рівнем конкурентоспроможності та виокремленні основних факторів, що визначають зміну конкурентних позицій окремих країн.

Істотний внесок у розвиток теорії конкурентоспроможності національної економіки в цей період здійснив відомий західний дослідник М. Портер, автор концепцій «конкурентного ромба» та стадій розвитку конкурентних переваг [8]. Провівши дослідження у 10 провідних країнах світу, вчений розробив теорію конкурентоспроможності на підставі чинників продуктивності, замість традиційних порівняльних переваг, таких як природні і трудові ресурси. Йдеться про виокремлення чотирьох базових груп факторів, що визначають конкурентоспроможність економіки та формують специфічне макроекономічне середовище функціонування фірм кожної країни: стратегії, структури і конкуренції фірм; умов попиту; суміжних підтримуючих галузей та факторних умов.

Здійснений М. Портером аналіз передумов формування «конкурентного ромба» у різних країнах призвів до виокремлення чотирьох стадій розвитку, що стало ще одним

важливим відкриттям, на якому базується сучасне розуміння конкурентоспроможності національної економіки. Зокрема, методика розрахунку національної конкурентоспроможності, розроблена фахівцями Міжнародного інституту розвитку менеджменту, заснована на концепції «конкурентного ромба» М. Портера, а методика, що використовується експертами Світового економічного форуму – на концепції стадій розвитку конкурентних переваг.

У зв'язку з цим зауважимо, що основною метою досліджень Міжнародного інституту розвитку менеджменту є виявлення взаємозв'язку між національним конкурентним середовищем, у формуванні якого держава відіграє ключову роль, та процесом створення багатства, який забезпечують підприємства та індивіди. Відповідно до концепції «конкурентного ромба» М. Портера, увага фокусується на таких чотирьох групах чинників конкурентоспроможності, як макроекономічне середовище, ефективність уряду, бізнесу та інфраструктури. Для їх оцінювання використовується близько 320 показників (127 показників, що визначають місце країни в рейтингу конкурентоспроможності, 78 показників підготовчої інформації, а також 116 показників, які відображають інформацію, отриману в ході опитування респондентів). При цьому всі країни, включені в аналіз, поділяються на дві групи в залежності від кількості населення (більше або менше 20 млн), виходячи з припущення, що характер конкурентоспроможності в економіках цих груп серйозно відрізняється [7].

Водночас методика оцінювання конкурентоспроможності національної економіки, розроблена фахівцями Світового економічного форуму (СЕФ), базується на концепції стадій розвитку конкурентних переваг М. Портера та врахуванні мікро- і макrorівня розгортання цих процесів. При цьому експерти СЕФ визначають конкурентоспроможність національної економіки як набір інститутів, політичних заходів та факторів, які обумовлюють рівень продуктивності країни, що, в свою чергу, визначає стійкий рівень добробуту її громадян та окупність інвестицій у фізичний, людський капітал, технології, забезпечуючи швидке зростання в середньостроковій і довгостроковій перспективі [10].

Важливо зауважити, що при складанні відповідного рейтингу всі країни розподіляються по п'яти стадіях розвитку конкурентоспроможності (трьом основним і двом перехідним), залежно від рівня ВВП на одну особу і частки сировинного експорту в загальному експорті країни.¹ Водночас недосконалість зазначеної

¹ Методика оцінювання рівня конкурентоспроможності національної економіки СЕФ має певні відмінності від моделі стадій розвитку конкурентних переваг М. Портера. Так, з чотирьох стадій розвитку М. Портера фахівці СЕФ включають у свій аналіз лише три стадії, не виокремлюючи четверту. Йдеться про стадію розвитку на основі багатства, яка на думку М. Портера, веде до погіршення життєвого рівня, оскільки економіка на цій стадії функціонує тільки завдяки вже накопиченому багатству, яке знижує стимули розвитку інвестицій та інновацій. Крім того, не збігаються деякі характеристики відповідних стадій розвитку. Так, у М. Портера друга стадія охоплює розвиток економіки на основі її здатності і готовності до інвестицій, в той час, як у фахівців СЕФ - це рух за рахунок ефективності тощо.

методики виявляється у тому, що країни з високим рівнем конкурентоспроможності можуть перебувати на різних стадіях розвитку, більше того, вони можуть протягом 1-2 років курсувати між стадіями розвитку як в бік зростання стадії і вдосконалення конкурентних переваг, так і в бік зниження стадії, що на практиці має означати деградацію конкурентних переваг. Наочним прикладом є країни-експортери енергоресурсів, у яких за різкого поліпшення умов міжнародної торгівлі спостерігалось швидке підвищення добробуту, не викликане розвитком конкурентних переваг більш високого порядку [6, с.7].

Як відомо, в основі формування зведеного індексу конкурентоспроможності СЕФ лежить кількісна оцінка 12 основних чинників, визначених за 200 показниками, які базуються на статистичних даних і даних опитувань, підготовлених експертами. До основних чинників конкурентоспроможності відносяться чинники, що мають умовні назви інститутів, інфраструктури, макроекономічного середовища, охорони здоров'я і початкової освіти, вищої освіти і професійної підготовки, ефективності товарного ринку та ринку праці, розвиненості фінансового ринку, технологічної готовності, розміру ринку, рівня розвитку бізнесу, інновацій.

Аналіз сучасних досліджень у галузі конкурентоспроможності національної економіки засвідчує, що більшість з них присвячено виявленню впливу окремих факторів на загальний рівень успіху економіки в глобальному конкурентному середовищі. При цьому:

- зв'язок продуктивності та конкурентоспроможності намагаються в більшій чи меншій мірі врахувати всі дослідники, хоча досить часто під продуктивністю в цих визначеннях розуміється здатність виробляти конкурентні товари. Так, на думку експертів СЕФ, конкурентоспроможність визначається реальними та потенційними можливостями фірм проектувати, виготовляти та збувати товари, які за ціновими і якісними характеристиками більш привабливі для споживачів, ніж товари конкурентів [10];

- важливе місце у сучасних дослідженнях у галузі конкурентоспроможності національної економіки посідає аналіз стану і впливу такого фактора, як людський капітал, виходячи з того, що охорона здоров'я та якісна освіта є новітніми ресурсами довгострокового соціально-економічного розвитку;

- сучасні дослідники приділяють значну увагу вивченню впливу інновацій на рівень конкурентоспроможності національної економіки. Питома вага зазначеного чинника в методиках оцінки рівнів національної конкурентоспроможності нині становить 30%;

- у новітніх дослідженнях та методиках оцінювання рівня конкурентоспроможності національної економіки все більшої ваги набувають інституційні чинники, особливо в частині їх здатності створювати і підтримувати конкурентне середовище для вітчизняних виробників.

Таким чином, формування глобальної економіки та перехід до інформаційного суспільства сприяли еволюції теорії конкурентоспроможності в напрямі розширення

переліку факторів, що вивчаються. Йдеться про врахування рівня розвитку людського та інтелектуального, якості державного управління та соціальної згуртованості суспільства. Остання детермінується двома найважливішими параметрами: (1) зменшенням соціальних та культурних детермінацій, розривів у майновій диференціації; (2) розвиненістю соціального капіталу, як особливого суспільного ресурсу, що генерує креативну енергію інноваційного розвитку [2, с.8].

Важливо зауважити, що в сучасній теорії конкурентоспроможності національної економіки центр ваги поступово зміщується у культурно-ціннісне русло, тобто в сферу інтелекту, а не матерії. На думку прихильників такого підходу, «нова планетарна специфіка з її викликами актуалізує конкуренцію не тільки технологій (про що всім відомо), але й культурних цінностей... Як виявилось, культурні цінності не тільки конкурують з технологіями (як головним надбанням Західної цивілізації), а й в осяжній перспективі (за всіма прогнозами і розрахунками) здатні забезпечити перемогу азіатським країнам, насамперед Китаю та Індії» [5, с. 8].

При цьому інституційна система та інституційна динаміка трактується як визначальний фактор конкурентоспроможності економічних систем. Йдеться про усвідомлення того, що сучасні національні економіки конкурують не стільки у виробничо-технологічній сфері, скільки у виборі інституційних структур та інституційних стратегій для моделі національного розвитку, здатної стимулювати господарський прогрес і забезпечувати підвищення добробуту населення. Саме тому сучасні дослідники визначають конкурентоспроможність нації в умовах глобалізації як відповідність економічної структури та інститутів країни завданням економічного зростання в межах структури світової економіки в цілому. Співзвучною такому підходу є позиція експертів СЕФ, які трактують глобальну конкурентоспроможність як сукупність інститутів і політику, що визначає рівень продуктивності і добробуту населення, а також потенціал зростання національної економіки [10].

Слід також взяти до уваги, що сучасне переосмислення теорії конкурентоспроможності національної економіки значною мірою зумовлене поточною світовою фінансово-економічною кризою, яка призвела до переоцінки ролі і значення окремих факторів конкурентоспроможності, а також існуючих підходів до її вимірювання. Йдеться про переосмислення існуючої методики оцінювання конкурентоспроможності фінансової системи країни з урахуванням рівня корпоративних боргів, врахування складного трансмісійного механізму впливу імпульсів світових фінансових ринків на національні фінансові системи тощо.

Важливо зауважити, що значний внесок у сучасну теорію конкурентоспроможності національних економік вносять дослідження, присвячені вивченню та узагальненню досвіду окремих країн, що проводяться відомими вченими та впливовими міжнародними організаціями. У зв'язку з цим зауважимо, що згідно даних СЕФ у 2009-2012 рр. провідні позиції в рейтингу глобальної конкурентоспроможності 142 країн

світу займали економіки, що базуються на передових технологіях, розвиненій бізнес-культурі та компетентному макроекономічному управлінні (табл. 1).

Таблиця 1. Динаміка рейтингу глобальної конкурентоспроможності деяких країн світу, 2010-2012 рр. *

Країна	Глобальна конкурентоспроможність, 2011–2012 рр.		Глобальна конкурентоспроможність, 2010–2011 рр.	Зміна позиції в рейтингу
	Рейтинг	Індекс	Рейтинг	
Швейцарія	1	5,74	1	0
Сінгапур	2	5,63	3	1
Швеція	3	5,61	2	-1
Фінляндія	4	5,47	7	3
США	5	5,43	4	-1
Німеччина	6	5,41	5	-1
Нідерланди	7	5,41	8	1
Данія	8	5,40	9	1
Японія	9	5,40	6	-3
Великобританія	10	5,39	12	2
Франція	18	5,14	15	-3
Китай	26	4,90	27	1
Естонія	33	4,62	33	0
Чехія	38	4,52	36	-2
Польща	41	4,46	39	-2
Азербайджан	55	4,31	57	2
Російська Фед.	66	4,21	63	-3
Казахстан	72	4,18	72	0
Україна	82	4,00	89	7
Грузія	88	3,95	93	5
Греція	90	3,92	83	-7
Вірменія	92	3,89	98	6
Молдова	93	3,89	94	1
Таджикистан	105	3,77	116	11
Чад	142	2,87	139	-3

*Джерело: [10].

На думку аналітиків СЕФ, перше місце Швейцарії в рейтингу глобальної конкурентоспроможності є результатом комбінації її першокласної спроможності до інновацій і наявності розвиненої бізнес-культури; високого рівня розвитку суспільних інститутів і компетентного макроекономічного управління в поєднанні з освітою світового рівня та економікою, заснованою на високих технологіях та інноваціях; добре розвиненої інфраструктури для наукових досліджень і тісної співпраці між

провідними науковими центрами та бізнесом; високого рівня захисту прав інтелектуальної власності; якісних інститутів влади та регуляторного середовища, що характеризуються верховенством закону, ефективною судовою системою, високим рівнем прозорості та звітності суспільних інститутів.

Одночасно США, що займали в 2010 р. друге місце в рейтингу глобальної конкурентоспроможності, опинилися в 2012 р. на п'ятому місці, позаду Швейцарії, Швеції, Сінгапуру та Фінляндії. Цікаво, що експерти СЕФ пояснюють цей факт зниженням якості інститутів і рівня довіри населення до політиків. Відзначається, що бізнес-спільнота все ще стурбована здатністю уряду перебувати на достатній відстані від бізнесу і раціонально витратити кошти державного бюджету. При цьому відсутність макроекономічної стабільності продовжує залишатися фактором, що істотно послаблює позиції США в рейтингу глобальної конкурентоспроможності.

Слід взяти до уваги, що європейські країни продовжують домінувати в першій половині рейтингу серед найбільш конкурентоспроможних економік. Німеччина, яку нині називають «локомотивом єврозони», продовжує лідирувати, в той час як Нідерланди (7 місце) перемістилися на одну позицію вгору, а Франція (18 місце) спустилася на три позиції вниз. Найгірші позиції в Європейському Союзі демонструє Греція, яка займає 90 місце в рейтингу. Зниження глобальної конкурентоспроможності характерно також для Словенії, Чорногорії та Румунії, які втратили 12, 11 і 10 позицій відповідно.

Серед країн, що швидко розвиваються, продовжує лідирувати Китай і Бразилія, які покращили свої позиції і досягли, відповідно 26 і 53 місць. Водночас Індія (56) і Росія (66) дещо погіршили своє становище. При цьому аналітики СЕФ звертають увагу на те, що в порівнянні з попереднім роком у Росії погіршилися такі показники, як якість інституцій, охорона здоров'я та початкова освіта, ефективність ринку праці, конкурентоспроможність компаній та інноваційний потенціал. Основними бар'єрами на шляху підвищення глобальної конкурентоспроможності Росії представники бізнесу назвали корупцію, неефективність державного апарату і злочинність. У той же час відзначається прогрес за такими показниками, як макроекономічне середовище і технологічний рівень.

Щодо інших країн колишнього Радянського Союзу, то в рейтингу глобальної конкурентоспроможності 2011-2012 рр. лідирує Естонія (33 місце), Литва (44), Азербайджан (55) і Латвія (64). Інші держави пострадянського простору розташувалися нижче: Казахстан (72 місце), Україна (82), Грузія (88), Вірменія (92), Молдова (93), Таджикистан (105) і Киргизстан (126). Замикають рейтинг Ємен, Ангола, Бурунді, Гаїті і Чад, який зайняв останнє – 142 місце [1].

Таким чином, у ході еволюції теоретичних засад та понятійного апарату теорії конкурентоспроможності національної економіки сформувався новий, багатofакторний підхід до визначення сутності, основних чинників та напрямів управління конкурентними перевагами націй. У сучасній економічній теорії та практиці

конкурентоспроможність національної економіки трактується як важливий критерій її ефективності, здатність забезпечити високий рівень і якість життя населення за рахунок реалізації існуючих та створення нових конкурентних переваг на основі структурного, технологічного та інституційного оновлення існуючих господарських систем. Враховуючи еволюцію теорії конкурентоспроможності національних економік можна зробити висновок, що особливе значення у процесі підвищення їх сучасного конкурентного становища набуває реформування секторів, пов'язаних з розвитком людського потенціалу, насамперед, освіти та охорони здоров'я, зміцненням і розвитком соціального капіталу і прогресивно-неформальних інститутів колективізму, довіри до держави, відкритості до духовних і громадських інновацій, толерантності тощо. Реалізація цієї стратегічної мети передбачає формування інноваційної моделі економічного розвитку та створення ефективного ринкового середовища, адаптованого до глобальної економіки шляхом безперервної якісної трансформації національних економічних систем.

Література

1. Всемирный экономический форум: рейтинг глобальной конкурентоспособности, 2011-2012. – [Електронний ресурс]: Режим доступу – <http://gtmarket.ru/news/state/2011/09/07/3330>.
2. Гражевська Н. І. Конкурентоспроможність національної економіки в контексті сучасної парадигми модернізації // Теоретичні та прикладні питання економіки: зб. наук. праць // за заг. ред. проф. Єханурова Ю.І., Шегди А.В. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет». – Вип. 25. – 2011. – С. 6-13.
3. Історія економічних учень: хрестоматія: навч. посіб. / уклад.: В.Д. Базилевич, Н.І. Гражевська, А.О. Маслов та ін.; за ред. В.Д. Базилевича. – К.: Знання, 2011. – 1198 с.
4. Йозеф А. Шумпетер. Теорія економічного розвитку: Дослідження прибутків, капіталу, кредиту, відсотка та економічного циклу / Пер. з англ. В. Старка. – К.: Видавничий дім «Кієво-Могилянська академія», 2011. – 242 с.
5. Пахомов Ю. Конкуренция цивилизационных и социально-культурных ценностей как характерная черта глобальной модернизации // Глобальна модернізація і сталий розвиток: матеріали міжнар. наук.- практ. конф. – К.: Ін-т світ. економіки і міжнар. відносин НАН України, 2006. – 279 с.
6. Швандар К.В. Современные тенденции формирования международной конкурентоспособности национальной экономики. – Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора экономических наук. – Москва, 2011– 43 с.
7. MD World Competitiveness Yearbook. – [Електронний ресурс]: Режим доступу – // <http://www.imd.org/research/publications/wcy/?tea4=true>.
8. Porter, M. The Competitive Advantage of Nations. – London: Macmillan, 1990.
9. Rostow W.W. The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto. – Cambridge: Cambridge University Press, 1960.
10. The Global Competitiveness Report 2010-2011; 2011-2012. – World Economic Forum, 201. – [Електронний ресурс]: Режим доступу – // www.weforum.org.